

PROF DR. PÁSZKA IMRE DSC

paszka.imre@gmail.com

egyetemi tanár (SZTE BTK Szociológia Tanszék)

Székelyföldi Mercurius

Mercurius in Székelyland

NAGY BOTOND (2021): *Mercur a keleti végeken.*

*Határszéli gazdasági környezet és üzleti modellek a dualizmus kori
Háromszéken (1867–1918).* I-II. kötet. Kriterion Könyvkiadó.

DOI 10.14232/belv.2025.4.6

<https://doi.org/10.14232/belv.2025.4.6>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Pászka Imre (2025): Székelyföldi Mercurius. Recenzió. Belvedere Meridionale vol. 37. no. 4. pp 94–103.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Székelyföld középkori és dualizmus kori gazdaságtörténetének szakirodalma viszonylag kiterjedt, részben a székelyföldi származású történészeknek, levéltárosoknak köszönhetően. Azonban, mint Nagy Botond sepsiszentgyörgyi levéltáros újabb két kötetes monográfiájának Előszavában megjegyzi, a dualizmus kori törvényhatóságok „mélységi”, alapkutatások tekintetében „még sok a kérdőjel”, magyarul a hiányosság. Noha az utóbbi évtizedekben a helytörténeti kutatások (városok céhipara, a gyárpar kezdetei, térnyerése, mezőgazdaság átalakulása) Erdély egészére, valamint Székelyföld régió tekintetében támpont eredményeket mutathat fel az egyetemi oktatók – kutatók, muzeológusok, levéltárosok munkáiban. (Egyed Ákos, Garda Dezső, Pál Judit, Balaton Petra, Nagy Róbert, Gidó Csaba, Róth András Lajos). Mindazonáltal a szerzők is elismerik, hogy „igen sok részletkérdés függőben marad” (Pál Judit). Székelyföld

gazdaságtörténetét vizsgáló munkák – annak ellenére, hogy a romániai levéltárak is nyitottá váltak az erdélyi és külföldi kutatók számára – továbbra is a kérdéssel foglalkozó történészek „nagy mértékben” a dualizmus kori „különböző érdekcsoportok által jegyzett publicisztikára”, a kereskedelmi és iparkamra szelektív jelentéseire, brosúraiadalomra támaszkodnak. Ezek nevesítésére bevallottan Nagy Botond nem vállalkozik. Csupán szóvá teszi, hogy ezekben a közleményekben (főleg brosúrák, napisajtó) közös, hogy „Székelyföld gazdasági elmaradottságát” emelték ki, amiért a felelőséget a dualizmus kori kormányokra hárították. Amely éppen hogy Székelyföld „gazdasági felzárkóztatására célzott támogatásait elindította”. A korabeli publicisztika elmaradottság jelzőjét és tartamát átvették a történészek is. A problémát Nagy Botond a téves fogalomhasználatban látja. Ugyanis szóban forgó publicisztikák nem gazdasági növekedésről vagy fejlődésről írnak, hanem progressziót hiányolják, illetve azt követelik. Kár, hogy szerzőnk csak a lábjegyzetben hivatkozik Rondo Cameron a világ gazdaság történetét vizsgáló munkájára, amelyben a szóban forgó fogalmakat jelentését tisztázta. Eszerint a *gazdasági növekedés* az adott társadalomban termelt javak és szolgáltatások tartós emelkedésére utal, amelynek indikátorai (GNP - bruttó nemzeti vagy a GDP- hazai termék). A *gazdaság fejlődés* fogalma a növekedés implikálta alapvető szerkezeti, szervezeti változásra utal. A *gazdasági progresszió* pedig az adott ország anyagi javainak társadalmi elosztására, amely tartalmilag morális töltetű (a közvagyon méltányos elosztása, egyenlőtlenség felszámolása, az idegen tőke helyett hazai stb.) szemben a növekedés, fejlődés értékmentes fogalmaival.¹ A progresszív nézőpontok torzításai abban áll, hogy „látótéren kívül kerülnek azok a jelenségek” – írja Nagy Botond –, amelyek pozitívan járultak hozzá a gazdasági struktúra változását kibontakozató felhalmozáshoz, bármennyire szerény is volt az. Példaként említi a székelyföldi arányosítást, amely ugyan megfosztotta a faluközösség szegényebb tagjait a korábbi jogától, az erdők és legelők ingyenes használatától, tehát nem volt progresszív, viszont az arányosítás tette lehetővé az „agrárszektor „komercializálódását”, ezzel növekedési pályára állítását.

Nagy Botond vizsgálódási területe Háromszék gazdasági fejlődése, következésképpen, mint megjegyzi „igyekeznünk kerülni a progresszióra való utalásokat.” A monográfia a kutatás három szintjét követi – az országos gazdaságpolitika, határregió sajátosságai, és Háromszék vármegye termelési tényezői, – az utóbbit, vagyis Háromszék határregiót tartja „legfontosabb területnek”. Mindhárom vizsgálódási területet közül az utóbbit határhelyzetéből adódóan közvetlenül érintő nemzetközi kontextus, az Osztrák-Magyar Monarchia és a Román Királyság közötti kereskedelmi egyezmények alakulása.

A 19. század második felében brit szabad kereskedelem ellenpólusaként az iparosodó államok Németország, az Egyesült Államok a század végéig védővámokat alkalmaztak, a századfordulón, hagytak fel a protekcionizmussal, amikor gazdaságuk (ipari termelés, mezőgazdaság, szolgáltatások,) megelőzte a briteket. Ettől kezdve ők is szabad kereskedelem bajnokai lettek. Európában a század második felében a nagyhatalmak által létrehozott nemzetállamok, valamint az osztrák-magyar területek felzárkózásában a német modell tűnt alkalmazhatónak. Nemzetépítés alapját, a szuverenitás megerősítése nemcsak a kulturális identitás egységesítését igényelte, hanem a hazai gazdaság autochton erőforrásaink mozgósítását, hogy elkerüljék a félgyarmati állapotokat előidéző szabad kereskedelemmel járó, a kiépülő nemzet gazdaságot megfojtó

¹ CAMERON, RONDO (1998): A világ gazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig. Budapest, Talentum Kft. Maecenas Könyvek. 28–30. Idézi: NAGY 2021. 6-7. 1. lbj.

árak dömpingjét. Az országoként megoszlottak az álláspontok a követendő gazdaság stratégia tekintetében. Nagy Botond, monográfiájának első kötetében a mintegy „tiszteletkőr” gyanánt áttekinti a román és magyar gazdasági törekvések historiográfiáját, amelyek akkor is, mint napjainkban, a politikai hovatartozástól sem mentes nézőpontot követtek. A gazdaság szektorainak fejlesztés prioritásai már a fejedelemségek egyesülését követően megszilárdultak. Ioan Cuza kormánya (1859–1866) által meghirdetett gazdaság doktrína a szabad kereskedelem. Később azonban két álláspont, illetve stratégia honosodott meg, amelyek a politikai pártok kormányra kerülésével hol váltakoztak, hol konszenzus jött létre a követendő gazdasági prioritások tekintetében. A liberálisok, az oláhországi (Havasalföld,) főleg a francia egyetemeken végzett politikusok, gazdasági szakértők az iparosítás mellett érveltek. Ezzel szemben a konzervatívok – mint minden konzervatív – a szabad kereskedelem hívei voltak, agrárország adottságot hangsúlyozták, illetve nagybirtok modernizálását, világ gazdaságba való integrálását szorgalmazták. Jó részük német, osztrák egyetemeken diplomát szerző moldovai, erdélyi szakember. Nagy Botond úgy véli, hogy az általa vizsgált korszakban a protekcionizmus „egyértelmű” gazdaság stratégia, úgy a liberálisok, mint a konzervatívok körében és a Monarchiával 1875-ben létrejött kereskedelmi- és vámegyezménytől számítható. „Kiindulópontja a passzív mérleg volt, amelyért a Monarchiát mint „első számú üzleti partnert tették felelőssé” a liberálisok gazdaság doktrínere, Petre S. Aurelian nyomán. Tulajdonképpen követendő alternatív gazdaság modellek iránti érdeklődést a román politikusok, közgazdászok körében az 1875. évi egyezmény, illetve azt követő vámháború keltette fel. A későbbi 1893. és 1909. évi egyezmények, mint szerzőnk megjegyzi, „politikai súlya már elenyésző”, ugyanis néhány kivételtől eltekintve a protekcionizmus a század második felében „egyeduralkodó”. Nagy Botond részletesen ismeretei a Románia két világháború közötti és a szocialista éra gazdasági stratégiáit, maradjunk azonban dualizmus időkeretei között és nézzük magyar gazdaságfejlesztési elgondolások, törekvések elméleti és gyakorlati vetületeit.

A szerző előzményként a reformkori törekvéseket ismereti, amikor a szabad kereskedelem irányzatának szószólója Széchenyi István (1844). Kossuth Lajos „valószínű Fr. List hatására” feladja a korábbi szabad kereskedelem iránti elkötelezettségét és a protekcionista álláspontra helyezkedik, és megalakítja a *Védegyletet*. Az első gazdasági kiegyezés megkötése alkalmával az osztrákokkal (1867) a szabad kereskedelem eszméje került előtérbe. Ugyanakkor jelent meg Kautz Gyula munkája, aki, a magyar gazdaságpolitika alapvető célját a „belső konszolidációban jelölte meg”, valamint idesorolta a mezőgazdaság fejlesztése, a lakosság fogyasztásának növelése, a szállítási rendszer kiépítése területeket is. Tulajdonképpen cél a magyar nyersanyag feldolgozóipar fokozatos létrehozása volt. Ebben fontos szerepet szánt a szomszédos országokkal a kereskedelem feltételeinek biztosításának. Magyarország egyik központi kérdését végig a dualizmus idején a közös vámterület képezte. Már az első gazdasági kiegyezés alkalmával a közös vámterület káros hatása napirendre került. Az újjáalakult iparegyesület (1867), majd az ipartörvény kihirdetése (1872), az iparegyesület vezetőjének (Mudrony Soma 1874) megjelent írásában kiemelte, hogy a kilátásba helyezett iparszabadság előfeltételek biztosítása útján valósítható meg, mint például a vámvédelem, az iparvédelem az állami megrendelések biztosítása által. Mindennek akadálya az Ausztriával való vámközösség, vagyis a magyar ipar fejlesztése nemzeti vámterület keretében valósítható meg. Mivel a Monarchia kiegyezést követően két államháztartásra oszlott, a gazdasági központ csak az egyik állam háztartása (Ausztria) lett, így a

másik, Magyarország háztartása alárendelődött, folyamatosan deficitese maradt. A megoldás az önálló magyar vámterület, amelynek napirendre tűzése a második gazdaság kiegyezés nyújtott alkalmat. Az osztrák-magyar közös vámterület mentén folytatott viták hevessége 1898-ban járt csúcsra, amikor a negyedik Bánffy – Thun gazdasági kiegyezést a társországok nem cikkeltyezték be, a magyar parlament pedig 1899-ben a hozott gazdasági törvényeket 1907. végéig hatályban hagyta. Nagy Botond a továbbiakban a kérdésnek a broszúraiadalomban vett lendületét több példával illusztrálja. Közös vámunió utólagos megítélése tekintetében szerzőnk két külföldi példát idéz: Scott M. Eddie, aki szerint a vámunió előnyökkel és hátrányokkal járt. Egyes ágazatokban az előnyök a vámuniótól függetlenül nem voltak kihasználhatók, másfelől előmozdította a piaci termelés igényelte specializációt, fejlett feldolgozóipar alakult ki, kész termékek vásárlókra találtak a külföldön. John Komlos (1990) úgy ítélte meg, hogy az 1850-ben létrehozott vámuniónak jóval kisebb volt a jelentősége, mint azt a kortársak vélték. A búza kivitel kérdésében, szerinte a magyar lisztkeverék inkább megfelelt a német, angol ízlésnek, ami növelte versenyképességét és a malomipar forgalmát.²

Ami pedig Székelyföld – a Csík, Háromszék, Maros-Torda, Udvarhely vármegyék – gazdasági állapotát illeti, Nagy Botond hivatkozik a székelykeresztúri Kozma Ferenc 1879-ben megjelent pályázati munkájára, aki a megelőző évek hivatalos statisztikái alapján a székely régió gazdasági elmaradottságát hangsúlyozta. A bírálók közül többen az ország uniformizálását szolgáló, Székelyföldre alkalmatlan jogszabályokat tettek szóvá: magas költségek, eladósodás, üzérkedés az erdőjogokkal. Egészében úgy ítélték meg, hogy a székelység „rajtavesztett”. A későbbi munkák is gazdaság minden területen elmarasztalóak voltak, az agrárszektorban az alacsony termelékenységet emelték ki, az iparban a Romániával való vámháború miatt a szét-szórtságot stb. Az 1870-es évektől a székely kivándorlás kérdése került előtérbe, aminek vélt/valós méreteit a hírlapok torzították. Nagy Botond rövid ismertetésből a szocialista éra és a rendszerváltás utáni évek történész munkáit illetően, az derül ki, hogy beható, mély alapkutatások eredményei Székelyföld tekintetében még hiányoznak. Ezzel szemben Nagy Botond munkája Székelyföld egyik, Háromszék gazdaságtörténetének komplex levéltári kutatások alapján megírt monográfia előre mutató, mintaadó a további hasonló vállalkozások számára. Tehát egy új szemlélet alapjait rakta le.

A monográfia I. kötetében nagy teret szentel szerzőnk a kereskedelmi egyezmények és vámtarifák kérdésének, amelyek a Monarchia és Románia között jöttek létre, ezt követően pedig a Háromszék határvidék közvetítő szerepének. A tíz évre érvényes, Bécsben 1875. június 22-én aláírt első kereskedelmi és vámegegyezményt az európai szabad kereskedelmi modelljét vette irányadónak. A szerződésbe foglalt szabályozás a kölcsönösségen alapult – szabadforgalom, a legnagyobb kedvezmény elvét követte –, amelyet Nagy Botond munkájában nagyon részletesen ismertet, amihez csatolta a román politikai motivációk és a Monarchia balkáni, keleti politikájának törekvéseit. Tény, hogy a konzervatív román kormány, amelynek bázisát a nagybirtokosok és a moldovai állattartók képezték s ezzel lehetővé vált a számukra a nyugati export, sikerként értékelte az egyezményt. Ezzel szemben a liberálisok, akik az iparosítást szorgalmazták, a protekcionizmus hívei voltak és az egyezmény ellen agitáltak. Tágabb perspektívában a román király úgy vélte, hogy „minden szerződés, amelyet Románia nagyhatalmakkal köt, egy

² NAGY 2021. I. k. 41–42.

lépés előre a függetlenség felé”.³ A magyar parlamentben az egyezmény ellen az őstermelés és az állattenyésztés veszélyeztetése (állatjárványok) miatt aggódtak. Bécsben a romániai zsidók helyzete miatt elleneztek az egyezményt. A Monarchia számára viszont az egyezmény a balkáni térség stabilizálását szolgálta. A következő egyezmény Monarchia és Románia között 1885-re volt kitűzve, időközben azonban Bécsnek-Budapestnek számolnia kellett az Európa szerte megváltozott vámpolitikai törekvésekkel. A nemzetközi vámpolitika hatására osztrák-magyar közös vámterület 1882-ben meghozott rendelettel védővám rendszer nyert teret. Az osztrák és magyar kormány Németországban, Franciaországban, Oroszországban, valamint Svájcban bevezetett vámemeléseket próbálta ellensúlyozni, de Romániával fennálló egyezmény változását is kilátásba helyezték., miután az előbbi, 1875. évi 10 éves egyezmény lejárt. Románia számára is a Monarchia alkalmazta állategészségügyi zárlat (1882), a nyugati piacokon a gabonakereslet visszaesése komoly károkat okozott, így ők sem zárkóztak el az egyezmény újratárgyalásától. A román gazdasági kongresszuson fogalmazódott meg (1882) a Monarchiával kötött egyezmény felbontása. Többek között ezek voltak kereskedelmi és vámegegyezmény megújítását célzó tárgyalásoknak (1866) előzményei. Osztrák-magyar részről abban az esetben tartották elvetendőnek az újabb egyezmény, amelyben nem szerepel a legnagyobb kedvezmény elve és az állategészségügyi bizottság fogadását a románok továbbra sem teszik lehetővé. A legnagyobb kedvezmény elvét a magyar kormány az erdélyi ipar érdekében szorgalmazta, amely az erdélyi lobbi nyomásának volt köszönhető. A román kormány megtagadta a további tárgyalásokat és a „Monarchiából érkező árukra és vámtarifájában szereplő prohibítív jellegű tételeket léptette életbe”. A magyar kormány válaszul elrendelte a Romániából érkező termékekre a tarifátételeken felül a 30%-os pótvám alkalmazását. Néhány korábban vámentes terméket vámkötelessé tettek. A szigorítások 1886. június 1-én léptek életbe, amely az 1891-ig tartó vámháború kezdetét jelentette. A vámháború feloldásának előzménye, hogy 1891 folyamán úgy a Monarchiában, mint Romániában lejárt a más államokkal kötött kereskedelmi egyezmények határideje, ugyanakkor enyhült Európa szerte a protekcionista gazdaságpolitika. A Monarchia szándéka szerint, addig kell nyélbe ütni az újabb egyezményt amíg Románia más államokkal még nem kötött szerződést. A román kormány is sürgette, hogy kezdetét vegyék a tárgyalások, és lehetőleg 1891. június 1-én életbe is lépjen, addig egy ideiglenes vámtarifa alkalmazását szorgalmazta, ami addig alkalmazzanak amíg az egyezményt megkötik. Zavarólag hatott az az értesülés, miszerint titokban tárgyalások folytak a szerb és román kormány között egy kereskedelmi egyezmény megkötésére. A Monarchiával az újabb egyezmény 1893. június 14-én lépett érvénybe, amikor a magyar parlament törvényerőre emelte. Az egyezmény kölcsönösen a legnagyobb kedvezmény alapelve szerint lépett életbe, az általános vámtarifa tételek esetében kedvezőbb vámokat alkalmaztak a felek, „ha egy harmadik országgal kötött szerződésben alacsonyabb tétel szerepelt egy termékre”. Nagy Bontod megjegyzi, hogy a Monarchia és Románia „csak nagyon kevés és az áruforgalom volumenét tekintve jelentéktelen áruk tarifátételét kötötte le. A kortárs magyar vélemények szerint az egyezmény haszna az „állategészségügyi intézkedések szabadsága, az állatvámok és az agrárvámok” kötetlen voltában látták.

Az osztrák-magyar gazdasági kiegyezés (1908) újabb tíz évre való meghosszabbítása után került a Monarchia és Románia között az utolsó kereskedelmi és vámegegyezmény megkötésére, amely „teljesen új politikai konstelláció” idején jött létre. Románia az egyezménnyel a

³ NAGY 2021. I. k. 59.

Monarchia értésére szándékozott adni, hogy a Balkánon nem elhanyagolhat politikai tényező, Monarchia pedig szövetséges látott az új államban, így főleg birodalmi politikai megfontolásból az egyezmény – engedményei ellenére a román fél felé – nem eredményezett jelentősebb „változásokat a kereskedelmi kapcsolatokban, a Románia mérlege továbbra is passzív volt”, ami az „elmaradottságában keresendő”.

A szóban forgó egyezmények megkötése birodalmi ügy volt, a magyar kormánynak nem állt módjában, hogy a vámkérdésekben önállóan döntsön. Egyetlen eszköz maradt, az állam egészségügyi korlátozások, amelyet a Romániával kötött vámegegyezmények során következetesen próbált érvényesíteni. Ugyanis román részen az állategészségügyi rendszer nem volt kiépítve, nem véletlen, hogy a román kormányok mindig tiltakoztak, ellenálltak az exportra szánt (szarvasmarha, juh, sertés) magyar állatorvosok által Moldovában végzett állatszemeleinknek.

A fentebb Nagy Botond nyomán ismertetett tényezők alapján látható, hogy a dualista monarchiában a külpolitika, a külkereskedelem közös ügy volt, arról Bécsben döntöttek, a magyar kormány mozgástere behatárolt, ezzel szemben a román kormány mozgástere jóval tágabb, az ipar, a mezőgazdaság, kereskedelem szereplőinek alig volt beleszólása. Az európai hatalmak által elismert független román állam „rugalmason kezelte a kereskedelmet, ha kellett feláldozta a nemzet politikai céloknak, vagy szerződő partnerének nehézségeit kihasználva engedmények követelt. Az egyezményekből, az áruforgalom volumenéből Nagy Botond arra következtet, hogy vámterület határ menti régiói (Háromszék, Csík, Szeben, Hunyad) csekély súllyal bírtak. Háromszék esetében, ami releváns eredmény Nagy kutatásában, hogy a termelést a magyarországi gazdasághoz való integráció jellemezte. Szerzőnk rámutat, hogy a történetírás, ha Székelyföld került szóba, az érdeklődést szinte egészében a vámháború kötötte le, amit a kézműipar szenvedett meg, a gazdaság más szektoraiban lehetőségeket teremtett. Háromszék esete éppen arra utal, hogy a vámháború mozdította elő a nemzeti piacba való integrációt.

Nagy Botond monográfiája I. kötetének következő szűkebb tárgya a határszéli régiók: az áru- és személyforgalom, a változások, illetve annak a kérdésnek járt utána, hogy milyen módon befolyásolta a térség természeti környezete és sajátos intézményi kerete a helyi gazdasági életet, annak szereplőit. Konkrét esetek sorával igazolja, hogy a magyar gazdaságpolitikában történt irányváltások, az áru- és személyszállításban (vasút) történt változások milyen hatást váltottak ki a társadalmi – és gazdasági szerkezetben, mit számolta fel, és milyen lehetőségeket tártak fel. A változások jó részt azoknak kereskedelmi tevékenységeknek is kedvezett, amely törvényszegésbe ütközött, a hatalom üldözött (csempészet). Jelentős előrelépésnek tekinthető, hogy a szerzőnk a székely kivándorlás kérdéskörén belül azonosította a helyi társadalom azon csoportjait, akiknek életmódjára közvetlenül hatással voltak a gazdasági környezet változásai, akik a leggyorsabban reagáltak ezekre a változásokra: a kormányzati intézkedésekre, mint például gazdaságpolitika, állategészségügy, vasúti összeköttetés kiépítése, vagy helyi jellegű konfliktusok. „Nóvumnak” számít szerzőnk felismerései sorában a többnyire Románia felé szezonális munkára távozók csoportjainak a helyi társadalomban való elhelyezkedésének azonosítása. Sajnos szerzőnk osztályharc, agrárproletár fogalmakat használja a kivándorlás motivációja, illetve a csoport azonosítása tekintetében, ami téves és torzító séma. A továbbiakban szerzőnk feloldja azt a munkaerőpiaci ellentmondást, amely szerint nagyjából ugyanannyi munkástömeg telepedett meg Háromszéken, mint amennyi a romániai szezonális munkára járt és kisebb részüket nem tért vissza. A gyáripar meghonosítása, a vasútépítés szakemberek betelepítésével/

letelepedésével járt együtt, vagyis bizonyos munkák, szolgáltatások szakismereteket igényeltek, amivel a helyi munkaerő nem rendelkezett. A falusi gazdák létfenntartását kisebb-nagyobb földterületek biztosították, így csak a mezőgazdasági munkák szüneteiben vállaltak egyéb munkákat, ami ellentétben állt a folyamatos munkát igénylő munkaadók elvárásaival, az idegen munkaerőre biztosította a stabilitást, a kiszámíthatóságot.

Nagy Botond monográfiájának II. terjedelmesebb kötete az előbbi kötet a gazdaság működését leíró kontextusok vizsgálatát követően egészében Háromszék gazdaságának – földművelés kivételével – fontosabb termelő ágazatait vizsgálja, valamit abban szereplő személyek életútját.

Első lépésben Nagy Botond Háromszék, konkrétan a jól adatolt Kézdivásárhelyen a szeszfőzés sikertörténetét három szakaszát írja le. Az első szakasz a közteherviselés kiterjesztése a pálinkafőzésre, ami maga után vonta Kézdivásárhely vállalkozási, foglalkozási profiljának változását. Kérdés az volt, hogy Kézdivásárhelyen a céhiparosok túl nagy létszáma miatt támadt piaci válságok közepette, ki választja az adóterhekkal járó kereskedelmi szeszfőzés nyújtotta lehetőségeket. A második szakasz jellemzője, hogy a már létrejött és működő főzdek egymás között felosztották a helyi piacot. Itt jelentkezik – mint szerzőnk megjegyzi – a Székelyföldön modernizációjának sajátos esete, amikor az üzleti szektor és közületek együttműködése érhető tetten. Az italmérési jog gyakorlását a versenytárgyalások irányába tolta, ami a helyi szereplők rövid időre megszilárdult monopolhelyzetét erősítette meg. A harmadik fejlődési szakasz kibontakoztatásában az állami intervenció áll, kiindulópontja a Monarchia államháztartásának egyensúlyteremtési törekvése. A fogyasztási adó behajtásának alapelve (a termelés helyén fizetés) egyensúlytalansághoz vezetett. Magyarország cukor és szesz behozatalra szorult, ugyanakkor ezeknek a termékeknek fogyasztási adója az osztrák háztartásba került. Így a magyar kormányzat célja ezeknek az ágazatoknak megteremtése és fejlesztése, így került a figyelem központjába Háromszék vármegye. A történet sajátossága a támogatási rendszerrel – írja szerzőnk –, hogy magyar kormány a mezőgazdaság szereplőit szándékozott bevonni az iparosításba. Háromszéken az helyzet állt elő, hogy a szeszfőzés ágazata „agrárizálódott”, vagyis a szeszfőző vállalkozók profitjukat mezőgazdaság területek vásárlásába fektetik be, ugyanakkor a mészáros céhekből kivált mesterekből lett szesztermelők a szarvasmarha hizlalásával kiegészítették jövedelmüket, mivel a szeszfőzés során hátramaradt malátát takarmánnyként hasznosították. A szarvasmarha hizlalás révén bekapcsolódtak a távolsági kereskedelembe, termékeik iránt a nőtt kereslet főleg az osztrák piacon, a kereslet növekedés kielégítése nem volt független a Románia felé alkalmazott állategészségügyi zárlattól.

Nagy Botond kézműipart vizsgáló fejezet elején megjegyzi, hogy az ágazat egyértelműen hanyatló szakaszába lépett a dualizmus idején. A középkor óta Háromszék ipari központja Kézdivásárhely, amelynek termékei iránt főleg a szomszédos Moldovában volt folyamatos igény. Szerzőnk a hanyatlás folyamatát hét, kézdivásárhelyi lábbeli készítő (varga) mester életútja leírásával mutatja be. Esetükben a nagy létszámú kézművesiparos fényt vet a város létfenntartását biztosító foglalkozások strukturális elavultságára is. A feszültségek a piac telítettségében nyilvánulnak meg. Mindezt tovább táplálta a román piacok elvesztése az 1886 nyarán kitört vámháború nyomán. A kézdivásárhelyi iparosok néhány tagjának lehetősége volt korábban, hogy pálinkafőzéssel profilt váltsanak, azonban ezúttal ilyen vagy ehhez hasonló lehetőség nem kínálkozott. Egyetlen kapaszkodó volt, rászorultsági alapon az állami megrendelések, főleg a hadsereg igényei, azonban nem volt mód olyan nagyságrendű megrendeléseket biztosítani,

amely az összes bajba jutott iparost megmenti. Ugyanakkor az iparosok sem tudtak együttműködési szervezetet létrehozni, amely az állam elvárásainak (minőség, határidő) is garanciákat nyújtott volna. Az állami megrendelések elnyeréséhez szükséges jótállást csak a legtehetősebb iparosok tudták összehozni. A kézdivásárhelyi iparosok némelyike a vámháború idején alternatív megoldást abban látta, hogy a Moldovába telepítette át műhelyét, segédeivel együtt az ottani piac megtartása végett. A mesterek azonban – szerzőnk számos példával mutatja be – egymás kijátszották, amikor a segédek, tanoncok átcsábításával próbálták letörni a konkurenciát. A pályakezdő iparosok úgy tűnik nagyobb hajlandóságot mutattak, hogy Romániába „ragadjanak”, viszont az idősebb meseterek mindegyike hazatért, mivel otthon rendelkeztek a létfenntartáshoz szükséges eszközökkel (földdel, műhellyel, állatokkal).

A háziipari és gyáripari fejlesztések szorgalmazói Háromszéken a vármegyei közgyűlés tagjai, a közigazgatásban szereplő vezetők, akik vagy nagybirtokosok voltak, vagy ipari jellegű ülettel rendelkeztek. Nagy Botond kutatásai azt mutatták ki, hogy az agrárszektor szereplői elsősorban a munkaerő helyben tartásában voltak érdekeltek az év azon szakaszában is, amikor mezőgazdasági munkák szüneteltek. A vármegyei elit az háziipar és gyáripar fejlesztésében egy olyan személyt jelölt ki, aki haszonszerzésben nem volt motivált, viszont az üzleti működést közigazgatási eszközökkel megvalósíthatónak tartotta, mivel az üzleti élet szereplőinek nagy részét megvetette. A sepsiszentgyörgyi textilipari vállalkozás állami segélyben részesült, de vállalat nem akart beindulni, mivel helyiek a szabad piacot nem ismerték vagy nem voltak motiváltak abban, hogy ott pozíciókat szerezzenek, inkább állami megrendelésekre vártak. A 20. század elején egy üzleti életből érkezett vállalkozó vette át a sepsiszentgyörgyi szövőgyár vezetését, akinek üzemszervezése nyomán 100 női munkaerőt alkalmazott. A másik ipari létesítmény a vármegye központban a dohánygyár, szintén jórészt női munkaerőt alkalmazott, így beteljesült az elvárás, hogy a Romániába való kivándorlást megakadályozzák. Az államkincstár elvárásait szem előtt tartó magyar kormány azért döntött Háromszék központja mellet, mert a döntés idején vármegye elsősorban a szeszadóban kiemelkedő adózási eredményeket mutatott fel.

Háromszék vármegye egy másik felfutó üzleti ága a dualizmus idején a palackozott ásványvíz. Nagy Botond rámutat, hogy az Háromszék gazdag, főleg az Olt-folyó menti ásványvíz készletének piaci értékesítésének előfeltétele volt a korábbi tulajdonlási forma tisztázása. Ugyanis az ásványvízforrások szinte mindegyikének más-más volt a tulajdonosa, a közületi szférától kezdődően a tőkeegyesítő társaságokon (közbirtokosság, szövetkezet, részvénytársaság) át egészen a magánszemélyekig. Kezdetben a források palackozásának kereskedelmi hasznosítása a helyi szükségletekben támadt hiány pótlása miatt vette kezdetét. Jellemző volt azoknak a tulajdonosoknak körében is, akiknek sem tehetségük, sem jártasságuk nem volt a vagyongyarapításban (községek előljárói). Fontosnak tartja hangsúlyozni szerzőnk a forráskezelő és a forrás haszonbérlo szerepét, mivel a szakma a dualizmus idején jelent meg, nagy mértékben ezektől függött, hogy az adott forrásvíz milyen kereskedelmi sikereket ér el. Akárcsak a tulajdonosok, úgy a bérlok esetében is nagy volt a különbség: voltak, akik a pillanatnyi anyagi helyzetük javítása miatt próbálkoztak a források megszerzésére, és voltak, akik már rendelkeztek a megélhetési javakkal és csupán jövedelem felhalmozás célja vezette. Mivel nem örökölt foglalkozásról volt szó, így tág terepe volt annak, hogy milyen szakmáról váltottak át az ásványvíz-üzletre. Ennek ellenére, mint szerzőnk felhívja a figyelmet felismerhető egyféle rendszer: általában a kereskedők és a patikusok közül került ki a bérlok többsége. Voltak kivételek is, amikor

mészárosok, kézműves iparosok (csizmadia, cipész, tímár, szűcs, szíjgyártók) az 1886-ban kitört vámháború miatt váltanak az ásványvízüzletre. Voltak olyanok is, akik a hivatali pályáról érkeztek. Az ásványvízüzlet előtérbe kerülése egybeesett a kézművesipar hanyatlásának időszakával, azonban Nagy Botod felhívja a figyelmet, hogy tipikusan nem válságba jutott kisiparosok menekülési pályamódosításáról van szó, mivel az ásványvízforrások bérlése a kapcsolati tökéen kívül jelentősebb anyagi befektetéssel járt. Megfigyelhetjük szerzőnk leírásában azokat a konkrét helyzeteket, amikor az életképes ásványvíz hasznosítási modellek, vagyis egy forrás piaci sikere, hogy hat, miként ösztönözte egy másik forrás tulajdonosát. Az azonosított példák azt is láthatóvá teszik, hogy már nem az anyagi nehézség elhárítása a ásványvíz palackozás célja, hanem egyértelműen a haszonszerzés. Nagy Botond megállapítja, hogy az ásványvízüzlet a helyi gazdaság struktúraváltásban is szerepet játszott, noha munkaerő igénye nem veszélyeztette a mezőgazdaságot. A háromszéki ásványvizek sikeresek voltak a nemzeti piacon, pozíciójukat tartósan megőrizték, a fogyasztási igények növekedésével egyre hatékonyabban érvényesült a termelési kapacitás kihasználás. Például mind a mai napig látható és működésbe hozható az a palackozó gép, amelyet Málnásfürdön, a Mária borvíz töltésére szereltek fel a 20. század első éveiben. Az ásványíz forgalmazásában szerzőnk a reklám szerepére hívja fel a figyelmet, amely nélkül nem érhető meg a háromszéki palackozott ásványvizek iránti országos kereslet. Háromszék esetében – mutat rá Nagy Botond – markánsan kibontakozott egy regionalizmust hangsúlyozó mozgalom az üzleti hirdetések tekintetében. *„Kereskedelemi brandek, történelmi jelképek és a fogyasztókhoz szóló üzenetek sokasága közvetítette a termékek székelyföldi eredetének tényét, ami azonban, úgy látszik, csak a háromszékieknél volt ennyire karakteres”*. Ezzel szemben a több évtizedes, birodalmi szintű elismertségnek örvendő Csíkszék területén lévő Borszéki borvíz esetében *„csak szórványosan fordul elő a székelyföldi származás”* jelző.

Így végezetül és összegzésképpen ismételtén Nagy Botond a tárgyban kibontott célkövetésnek megállapításait idézzük: *„A kutatás legfontosabb céljának azt tekintettük, hogy a történetírás eddig elért eredményeinek hiányos részeit további adatokkal egészítsük ki, de be kell vallanunk azt is, hogy a hagyományos értelmezési keretek revíziója is céljaink között szerepelt. Ennek érdekében igyekezetünk elsősorban a levéltári forrásokhoz nyúlni, a korabeli sajtóból, rölpapokból és egyéb publikációkból származó adatokat pedig lehetőleg kerülni. Ez utóbbi nyilván furcsa célkitűzésnek tűnhet, döntésünk helyességének alátámasztására azonban van egy nyomos indokunk a szóban forgó források a tényszerű feltárás helyett az igyekeznek elérni, hogy az adott kérdérről megjelenített álláspontot az olvasó magáévá tegye. A helyi adatolású esettanulmányok elég világos képet adnak arról, hogy a háromszéki gazdasági élet egészét nem a fent említett forrástípus által közvetített kép tükrözi. Nyilván érzékelhető a peremterület terület gazdasági szerkezetének elmaradottsága, illetve a felhalmozás szerény szintje, de ez korántsem teszi magától értetődővé az üzleti kezdeményezések hiányát. Kutatásunk során sikerült tetten érni olyan ágazatok születését is, amelyek egy-egy helyileg sajátos válsághelyzetből nőttek ki magukat. Olyan jelenségeket is vizsgálat tárgyává tettünk, amelyek nem keltették fel a gazdaságtörténet írás figyelmét, holott gazdaságbefolyásoló szerepük egészen nyilvánvaló. A kutatás eme része az elmélyülés igény miatt erősen lokális jelleggel bír, esetenként úgy éreztük, túlságosan a helyi sajátosságok kiemelésére koncentráltunk. A kutatási mód újszerűsége miatt némi bizonytalansággal maradunk azzal kapcsolatban, vajon általánosíthatunk-e az*

eredményekből kiindulva az egész székelyföldi régióra, amelynek sajátos jogállása ugyanabban az időben szűnt meg.

Megnyugtatóbbak az eredményeink összevetése a dualizmus kori Magyarország gazdasági életének általánosabb vetületét tárgyaló munkákkal. Ennek eredményeként már világosabb képet kaphatunk a már azonos jogállású, de történelmi hagyományai és földrajzi pozíciójából adódóan mégis sajátos jegyeket mutató régió helyzetéről.

Nagy Botond monográfiájának ismertetője nem hallgathatja el azt a tényt, hogy nemcsak középkorban, hanem dualizmus idején is Háromszék a többi székelyföldi vármegyékkel – Csík, Maros-Torda (Marosvásárhely nélkül), Udvarhely – párhuzamba állítva, fejlettebb volt, az erdélyi átlagnál is kedvezőbb mutatókkal bírt. Példái sorából említhetjük, a fejlettebb agrárszektor, a nem mezőgazdasági foglalkozások arányát (25,73%), ami Erdélyben csak a szomszédos Brassó előzi meg. Többször hangsúlyozza, Háromszék este nem általánosítható a Székelyföld egészére, a székek közötti korábbi fejlettségi különbségek tovább élnek, a fejlettség rangsorában csak Csík közelít Háromszékhez.

Nagy Botond a levéltári kutatások alapján megírt munkája úttörő, tág kontextusokba helyezi témáját, így a tárgy összetettségének bemutatása új, módszertani és szemléleti mintaadó perspektívát nyújt a további kutatások számára. Nagyon remélem a szerzővel együtt, hogy a történészek fiatal nemzedékei „megszólítva fogják érezni magukat”, a kitaposott ösvényen tovább mélyítik, szélesítik ismereteinket, hogy történelmünkben jelentős szerepet játszó ország- és határvédő székelység világát jobban megértsük és értékeljük.